

سنجش و تحلیل هزینه‌های مبادله در اقتصاد ایران

دکتر حسین صادقی*، رضا وفایی یگانه**، مریم آفانصیری***

تاریخ پذیرش ۹۱/۱۰/۱۸	تاریخ دریافت ۹۱/۶/۱
----------------------	---------------------

هدف از این مطالعه بررسی روند هزینه‌های مبادله و ارائه شاخص‌هایی برای سنجش آن در ایران است. روش تحقیق در این مطالعه تحلیلی - توصیفی است که با توجه به پیشینه علمی موضوع عوامل مؤثر بر هزینه مبادله و متغیرهای سنجش آن در سطح کلان اقتصادی شناسایی می‌شود، سپس شاخص‌ها و متغیرها را به روش دلفی با استادان فن هر بخش به شور گذاشته و متغیرهای سنجش انتخاب می‌شوند. در مرحله آخر پس از استانداردسازی متغیرها، هزینه مبادله در سطح کلان اقتصادی برای دوره ۱۳۷۵-۱۳۸۶ برآورد شده است. براساس این مطالعه عواملی همچون میزان فساد و نرخ تورم هزینه‌های مبادله را در این دوره افزایش دادند و وضعیت پرونده‌ها و اندازه دولت موجب کاهش هزینه‌های مبادله شدند.

کلیدواژه‌ها: هزینه مبادله؛ روش دلفی؛ اقتصاد ایران

طبقه‌بندی JEL: D13

* استادیار دانشکده اقتصاد و مدیریت، دانشگاه تربیت مدرس؛ Email: sadeghih@modares.ac.ir

** کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، دانشگاه مفید، پژوهشگر مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (نویسنده مسئول)؛

Email: r.v.yeganeh@gmail.com

*** کارشناسی ارشد علوم اقتصادی، دانشگاه مفید، پژوهشگر امور اقتصادی وزارت امور اقتصادی و دارایی؛

Email: m.aghanasiri@gmail.com

فصلنامه مجلس و راهبرد، سال نوزدهم، شماره هفتادویک، پاییز ۱۳۹۱

مقدمه

زندگی اجتماعی بشر بر پایه مبادله استوار است. مبادله این امکان را می‌دهد تا از منافع افزایش بازده - که ناشی از گسترش تقسیم کار است - بهره‌وری بیشتری حاصل شود. هر مبادله به مفهوم نوعی توافق - یا قرارداد - میان دو طرف مبادله است. توافق طرفین قرارداد به هزینه‌هایی بستگی دارد که هر طرف پیش‌بینی می‌کند و براساس قرارداد (نوشته یا نانوشته، رسمی یا غیررسمی) باید برای تحقق کامل اهداف حقوقی متحمل شود. این هزینه‌ها، علاوه بر قیمت یا ارزشی است که برای تحقق شکلی مبادله باید ردوبدل شود.

بنابراین هزینه‌های مبادله دربرگیرنده هزینه‌های کسب اطلاعات درباره فروشنده، خریدار و کیفیت کالا یا خدمتی که مبادله می‌شود، هزینه عقد قرارداد و نظارت بر عملکرد طرف دیگر و از همه مهم‌تر هزینه‌های مربوط به تعریف حقوق مالکیت و تضمین اعمال این حقوق است. برای نشان دادن اهمیت هزینه مبادله می‌توان به مطالعه والیس و نورث (۱۹۸۶) اشاره کرد. این دو صاحب‌نظر با سنجش هزینه‌های معاملاتی بازار اقتصاد ایالات متحده آمریکا (از قبیل هزینه‌های بانکداری، بیمه، امور مالی، مبادلات عمده‌فروشی و خرده‌فروشی یا هزینه‌هایی که صرف گرفتن وکیل، حسابدار و ... می‌شوند) دریافتند که بیش از ۴۵ درصد درآمد ملی به دادوستد اختصاص داشته که این رقم حدود صد سال قبل، تقریباً ۲۵ درصد بوده و برابر افزایش یافته است. بنابراین حجم بسیار و در حال گسترشی از منابع اقتصادی صرف معاملات می‌شود. براساس مطالعات صورت گرفته، مؤلفه‌های مختلفی از جمله نرخ تورم، شاخص بهره‌وری، آزادسازی اقتصادی، وضعیت جرائم، فساد اقتصادی، متوسط نرخ‌های تجاری، شکاف نرخ بهره، هزینه حمل و نقل، هزینه ارتباطات (هزینه مکالمات داخلی و خارجی، هزینه خدمات پستی، هزینه استفاده از اینترنت و ...)، بر هزینه مبادله تأثیرگذار است.

با توجه به مؤلفه‌های تأثیرگذار بر هزینه مبادله، به نظر می‌رسد که اندازه آن در اقتصاد ایران بالا باشد. همچنین براساس نظریات ویلیامسون و برخی دیگر از نهادگرایان علت شکل‌گیری

گسترده بنگاه‌های کوچک توسط بخش خصوصی در کشورهای جهان سوم و همچنین فقدان بازارهای مالی یکپارچه و گسترده وجود هزینه‌های مبادله بالاست که مطالعات رنالی (۱۳۷۶) این نظر را برای کشور ایران تأیید می‌کند. اهمیت هزینه مبادله در اقتصاد ایران با توجه به مسئله فقر آثار علمی و پژوهشی آن ضرورت این پژوهش را دوچندان می‌سازد.

از این رو هدف این مقاله بررسی روند هزینه مبادله در اقتصاد ایران برای دوره ۱۳۸۶-۱۳۷۵ است که می‌تواند زمینه نوعی تولید دانش فنی محسوب شود. در این مطالعه به دنبال پاسخ به این سؤال هستیم که روند هزینه مبادله در اقتصاد ایران به چه صورت است؟ و براساس فرضیه تحقیق به این صورت مطرح شده است: «مجموعاً روند هزینه مبادله در اقتصاد ایران در دوره ۱۳۸۶-۱۳۷۵ در حال افزایش بوده است». گفتنی است در ابتدا برای شناسایی شاخص‌های متناسب با اقتصاد ایران از روش دلفی و نظرهای نخبگان استفاده شده است.

۱ مبانی نظری

رونالد کوز^۱ نخستین محققى بود که در سال ۱۹۳۷ مفهوم هزینه مبادله و در پی آن توسعه چارچوبی برای پیش‌بینی اینکه چه زمانی باید بنگاه اقتصادی اقدام اقتصادی در بازار انجام دهد را مطرح کرد. به عبارت دیگر مناسب است هر فعالیت اقتصادی را چه زمان در بازار به دیگران بسپاریم و چه زمان داخل بنگاه اقتصادی خود انجام دهیم؟ رونالد کوز، از این نوع مفاهیم استفاده کرد تا بگوید حد و حدود هر بنگاه اقتصادی کجاست و دلیل انجام فعالیت‌های اقتصادی درون یک بنگاه و عدم سپردن آنها به سازوکار بازار چیست؟

پس از وی محققان بسیاری به این موضوع پرداختند که در این بین معروف‌ترین آنها ویلیامسون^۲ است که در کتاب *اقتصاد هزینه مبادله*^۳ به‌طور مفصل و مستدل به بیان این مفهوم و اهمیت آن پرداخت و تلاش چشمگیری برای تکمیل این نظریه کرد. وی با بسط

1. Ronald Coase

2. Williamson

3. *Transaction Cost Economics*

آرای کوز و ترکیب نظریه‌های اقتصاد، حقوق و سازمان، اقتصاد هزینه مبادله را بنا کرد و برای عملیاتی کردن مفهوم هزینه مبادله و دستیابی به قدرت پیش‌بینی، فرضیه ترازسازی تبعیض آمیز^۱ را بسط داد. ویلیامسون می‌گوید اقتصاد هزینه مبادله نه تنها دربردارنده مفاهیم جالبی است و برای درک بسیاری از پدیده‌ها به کار گرفته شده؛ بلکه برای پیش‌بینی هم مفید است. برای هدف پیش‌بینی، نظریه باید عملیاتی شود و این متضمن آن است که امکان آزمون‌های تجربی فراهم شده باشد (Williamson and Masten, 1999: 36).

در ابتدا چنین تلقی می‌شد که اقتصاد هزینه مبادله مثل دیگر نظریه‌های سازمان مبتنی بر فرضیه‌ای ابطال‌پذیر نیست و اگر هم هست فرضیه‌اش قابل آزمون نیست. به مرور زمان با عملیاتی شدن، فرضیه آن به دفعات آزمایش شد و مورد تأیید قرار گرفت. برای مطالعه بیشتر به شلانسکی^۲ و کلاین^۳ (۱۹۹۵)، لیونز^۴ (۱۹۹۶)، کراکر و مستن^۵ (۱۹۹۶) مراجعه کنید. توجه به این نکته مهم است که در بسیاری موارد، هزینه مبادله محاسبه نمی‌شود بلکه از روی رفتار آشکار شده عوامل اقتصادی در انتخاب ساختارهای بدیل سازمانی، در مورد تفاضل هزینه مبادله آنها قضاوت می‌شود. درحقیقت این مدل یک فرم تقلیل یافته است و «برآوردهای معادلات خلاصه شده، نشان‌دهنده اندازه هزینه مبادله نیست» و در نتیجه «بدون اطلاعات اضافی نمی‌توان به اتکای آزمون‌های تجربی استاندارد، فرضیه‌های هزینه مبادله، در مورد اندازه تفاضلی هزینه‌های مبادله و اثر شکل‌های سازمانی بر عملکرد بنگاه‌ها، قضاوت کرد» (نصیری‌اقدم، ۱۳۸۶: ۲۲۹).

مفهومی که از هزینه مبادله مورد توجه است، گسترده‌ترین مفهومی است که دربرگیرنده ریسک، عدم تقارن اطلاعات، هزینه‌های مربوط به حفاظت از حقوق مالکیت و ... است. درواقع می‌توان گفت این گونه هزینه‌ها در تابع تولید اصلی بنگاه وجود ندارند،

-
1. Discriminating Alignment
 2. Shelanski
 3. Klein
 4. Lyons
 5. Crocker and Masten

اما عملاً در فرایند تولید خود را خواه به صورت پیش‌بینی شده یا نشده بر بنگاه تحمیل می‌کنند. شاید به صورت انفرادی بتوان این گونه هزینه‌ها را از هزینه‌های اصلی بنگاه تفکیک کرد؛ اما بخش بزرگی از هزینه‌های مبادله اصولاً در هزینه‌های بنگاه منعکس نمی‌شوند. با توجه به گستردگی مفهوم هزینه مبادله و دشواری‌هایی که در ارائه تعریف دقیق و محاسبه دقیق و کمی‌پذیر آن وجود دارد، در کمی کردن این شاخص با نوعی «عدم قطعیت» مواجه هستیم. در واقع به دلیل گستردگی مفهوم هزینه مبادله و دربرگرفتن مجموعه وسیعی از متغیرها، امکان جمع‌آوری و دسترسی به داده‌ها و اطلاعات کمی و کیفی مناسب وجود ندارد و تهیه اطلاعات در خصوص آن با هزینه‌های بالایی همراه بوده و کاری دشوار است.

با وجود این، تاکنون مطالعات زیادی برای شناخت هزینه‌های مبادله و ارتباط آن با دیگر متغیرهای اقتصادی، اجتماعی، حقوقی و ... صورت گرفته که در ادامه به برخی از آنها اشاره می‌شود.

ماهر در پژوهشی، به تحلیل اقتصادی هزینه مبادله و روابط قراردادی آن می‌پردازد. نتایج حاکی از آن است که میزان هزینه‌های مبادله در صنایع و بنگاه‌های موجود در هر صنعت با یکدیگر متفاوت‌اند (Maher, 1997).

وینستون در مقاله‌ای با عنوان «ارزیابی حقوق مالکیت و نظریه‌های مربوط به دامنه بنگاه در هزینه مبادله»، به آزمون نظریه‌های حقوق مالکیت^۱ و اقتصاد هزینه مبادله می‌پردازد. به عقیده او نظریه‌های حقوق مالکیت می‌تواند ابزارهای دقیقی برای سنجش اقتصاد هزینه مبادله فراهم آورد (Whinston, 2001).

ایگن - زوجی در پایان‌نامه خود «اندازه‌گیری هزینه‌های مبادله»، به تعریف دقیق هزینه‌های مبادله به مفاهیمی عام و خاص پرداخته است. همچنین وی رفتار هزینه مبادله را که مانند مالیات یا حساسیت بازار عمل می‌کند، تحلیل‌های اقتصاد خرد از رفتارهای هزینه

مبادله و تلاش‌های اولیه «والیس و نورث» را مرور می‌کند (Eigen-Zucchi, 2001).
لاو و راپر در مقاله‌ای ابعاد تعیین‌کننده هزینه مبادله، هزینه تولید و مطلوبیت نهایی را به شور عمومی گذاشتند. آنها با روش دلفی، این عوامل را مورد آزمون قرار دادند. نتایج حاکی از آن است که انسجام اندکی بین الگوهای برون‌سپاری واقعی و پیش‌بینی‌های مدل هزینه مبادله ویلیامسون (که از پانل دلفی مربوط به اقتصاددانان استخراج شده) وجود دارد (Love and Roper, 2005).

آرگیرس و بیگلو در مقاله‌ای با این پرسش که «آیا هزینه‌های مبادله در همه مراحل چرخه عمر^۱ صنعت مهم است؟» این موضوع را مورد بررسی قرار داده‌اند. فرضیه آنها به این قرار است: بنگاه‌هایی که مبادلات اصلی آنها در تناقض با الزامات^۲ هزینه مبادله است بیشتر در معرض نابودی سازمانی هستند که این امر تنها در مرحله تجدید سازمان^۳ چرخه عمر صنعت اتفاق می‌افتد که ممکن است با پیدایی یک برنامه غالب در ارتباط باشد. نتایج حاکی از تأیید فرضیه آنهاست (Argyres and Bigelow, 2006).

کامجو و شمس (۱۳۷۶)، در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد خود با استفاده از صورت‌های مالی، میزان هزینه‌های مبادله‌ای را محاسبه کرده که در سال‌های ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۵ از نواحی مختلف بر شرکت پشم‌شیشه ایران تحمیل شده، و به این نتیجه رسیده‌اند که نسبت هزینه‌های مبادله به قیمت تمام شده و سود نهایی قبل از کسر مالیات به‌طور متوسط، به ترتیب ۱۵ و ۲۲ درصد است.

نصیری‌اقدام (۱۳۸۰) در رساله کارشناسی ارشد خود به بررسی هزینه‌های مبادله مرتبط با تأمین مالی بنگاه‌های تولید - ساخت در ایران پرداخته و با استفاده از پرسش‌نامه بعضی از این هزینه‌ها را احصا و به محیط نهادی ایران مرتبط کرده است. تحقیقات متعدد دیگری نیز به نوعی به هزینه مبادله در اقتصاد ایران اشاره می‌کنند. به‌عنوان مثال رنانی (۱۳۷۶) در

-
1. Lifecycle
 2. Prescriptions
 3. Shakeout Stage

کتاب *بازار یا نابازار*، اثر هزینه‌های مبادله را روی عدم یکپارچگی بازارهای مالی و دوگانگی اندازه بنگاه‌ها در اقتصاد ایران، مثبت ارزیابی کرده است.

کریمی (۱۳۷۹)، تحولات مربوط به اتحادیه‌ها و تشکل‌های کارگری و نقش آنها در هزینه مبادله بازار کار را مورد بررسی قرار داده است.

حسینی و خالدی (۱۳۸۴) در مقاله‌ای آثار هزینه‌های مبادله بر واکنش عرضه تولیدکنندگان برنج را بررسی کرده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که هزینه‌های مبادله هم از طریق تأثیر بر الگوی مشارکت در بازار و هم از طریق تأثیر بر کشش تولید مشارکت‌کنندگان در بازار، بر کشش عرضه تأثیر گذاشته است.

صامتی و دیگران (۱۳۸۹) در مقاله‌ای به مبانی نظری آزادی اقتصادی و هزینه مبادله و بررسی تجربی چگونگی تأثیر آزادی اقتصادی بر هزینه مبادله در کشورهای منتخب سازمان همکاری اقتصادی و توسعه^۱ با درآمد بالا طی دوره ۱۹۹۵ تا ۲۰۰۴ پرداخته‌اند.

مهدوی ابوالقاسمی و نصیری‌ا قدم (۱۳۹۰) در مقاله خود به ارزیابی تجربی فرضیه‌های اقتصاد هزینه مبادله با استفاده از داده‌هایی پرداختند که در مورد تصمیم‌گیری صادرکنندگان فرش دستباف به روش پیمایش گردآوری شده بود. نتایج این مقاله پیش‌بینی‌های نظریه را در مورد اختصاصی بودن دارایی‌های بنگاه تأیید می‌کند، ولی اثر مورد انتظار عدم اطمینان رفتاری و تکرار مبادلات بر صادرات را تأیید نمی‌کند. نتایج مطالعه نشان‌دهنده تأثیر آزادی اقتصادی بر هزینه مبادله بوده و بیان می‌کند که این تأثیر در کشورهای منتخب طی دوره مورد مطالعه بر همه شاخص‌های هزینه مبادله معرفی شده هر چند دارای تأثیر منفی بوده است؛ ولی تأثیر توان دوم شاخص آزادی اقتصادی بر هزینه مبادله مثبت است.

سیدنقوی (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با بهره‌گیری از نظریه هزینه مبادله و رویکرد بازارهای داخلی سازمان به استخراج دو مؤلفه «سنجش‌پذیری» و «نوع تخصص» در مشاغل سازمان

1. Organization for Economic Co-operation and Development (OECD)

پرداخت. نتایج نشان می‌داد که در «تیم‌های اولیه» و «بازار عمومی» برنامه‌ریزی نیروی انسانی کوتاه‌مدت و پاداش محدود به دستمزد است، اما در مشاغل «تیم‌های رابطه‌ای» و «بازارهای تعهدی» برنامه‌ریزی نیروی انسانی بلندمدت بوده و پاداش مازاد بر دستمزد پرداخت می‌شود. همین‌طور برای کنترل شاغلان «تیم‌های رابطه‌ای» و «تیم‌های اولیه» از کنترل‌های درونی نظیر «اجتماعی‌سازی» و «تعهد» استفاده می‌شود. اما به جهت بخش‌پذیر بودن عملکرد کارکنان «بازار عمومی» و «بازار تعهدی» از کنترل‌های بیرونی و رسمی استفاده می‌شود.

در بیشتر مطالعات انجام گرفته، هزینه مبادله را به صورت بخشی مورد بررسی قرار داده‌اند و کمتر هزینه مبادله را در سطح کلان محاسبه کردند. همچنین در هیچ‌کدام از مطالعات، روند هزینه مبادله در طول زمان بررسی و شاخص‌های متناسب با اوضاع اقتصادی ایران احصا نشده است. مطالعه حاضر، به دلیل بررسی روند تغییرات هزینه‌های مبادله در سطح کلان، با دیگر مطالعات متفاوت است. گفتنی است که روش دلفی برای شناسایی شاخص‌های متناسب با اوضاع اقتصادی، اجتماعی ایران استفاده شده است.

۲ عملیاتی کردن مفهوم هزینه مبادله

دست‌آورد اساسی ویلیامسون، عملیاتی کردن مفهوم هزینه مبادله است. از نظر او عملیاتی کردن هر مفهوم، لازمه و جاهت نظری یا تحلیلی آن است که در غیر این صورت مبهم می‌ماند و چیزی به دانش ما نمی‌افزاید. از نظر وی عملیاتی کردن فیلتری است که بحث‌های قابل پذیرش را از غیر آن متمایز می‌کند و ویژگی متمایزکننده اقتصاد هزینه مبادله از سایر رویکردهای بنگاه و وجه تمایز آن از نهادگرایان قدیم است.

ویلیامسون، تأثیر با تأخیر آثار کوز را ناشی از ناتوانی او در عملیاتی کردن استدلال‌ها و فقدان استفاده از فرمول‌بندی مورد نیاز می‌داند؛ چون استدلال‌هایش برای همه فهم‌پذیر نبود. در این خصوص، اولین گام ویلیامسون توجیه نظری هزینه‌بر بودن مبادلات است. او

برای این منظور، فروض رفتاری را پیش می‌کشد. به نظر او دلیل اصلی ناتوانی نظریه رایج از تشخیص هزینه‌های مبادله، پابندی به عقلانیت کامل یا ابزاری است؛ زیرا اگر فرض نظریه وجود عقلانیت کامل باشد، هیچ قرارداد ناقصی منعقد نمی‌شود؛ درحالی که ویژگی اصلی قراردادهای واقعی، ناقص بودن آنهاست. بنابراین باید فروضی را پیش بکشیم که بتواند از دیدگاه نظری ناقص بودن قراردادها را توجیه کند.

از این رو، ویلیامسون فرض عقلانیت محدود را یکی از پایه‌های نظری اقتصاد هزینه مبادله می‌داند. منظور از عقلانیت محدود آن است که عوامل اقتصادی عقلایی رفتار می‌کنند، ولی در این خصوص محدودیت‌هایی دارند که یکی از آنها عدم امکان دسترسی به اطلاعات و دانش موجود و دیگری، ناتوانی ذهن انسان در پردازش کامل اطلاعات است. همین محدودیت‌ها سبب می‌شود که انسان عاقل نتواند قراردادهای لازم برای مبادلات را به طور کامل و بدون نقص منعقد کند. به این ترتیب، اولین اصل اقتصاد هزینه مبادله این است که قراردادها همواره ناقص اند که با پذیرش این اصل، زمینه فرض دوم یعنی فرصت‌طلبی به وجود می‌آید که گاهی افراد در صورت امکان منافع خود را با چاشنی حيله و تقلب دنبال می‌کنند. اگر این فرض فرصت‌طلبی با اصل ناقص بودن قراردادها ترکیب شود، آنگاه احتمال نقض و خطرهای قراردادی افزایش می‌یابد. اگر قراردادی نقض شود، به این معناست که طرفین برای انجام مبادله باید هزینه‌هایی بپردازند و هرچه قراردادها بیشتر نقض شوند هزینه‌های مبادله بیشتر می‌شوند. به این ترتیب، هزینه‌بر بودن مبادلات را در قالبی نظری توجیه و فرموله می‌کنند.

وقتی می‌پذیریم هر قراردادی ناقص و در ترکیب با فرصت‌طلبی هزینه‌بر است، درحقیقت این نکته را پذیرفته‌ایم که هر یک از شیوه‌های بدیل انجام دادن یک کار واحد هزینه‌بر است. از این رو ویلیامسون از پذیرش نظری هزینه‌بر بودن مبادلات این هدف را دنبال می‌کند که مبادلات به نحوی با شیوه‌های مختلف سازمان‌دهی شوند که هزینه‌های مبادله را اقتصادی یا حداقل کنند. به این ترتیب، ویلیامسون به اصل دوم خود می‌رسد و

می‌گوید: کاهش خطرهای ناشی از فرصت‌طلبی که ناظر بر گذشته است، از طریق انتخاب شیوه سازمان‌دهی ناظر بر آینده، محور فعالیت اقتصاد هزینه مبادله است به عبارت دیگر، در هر لحظه، به دلیل احتمال فرصت‌طلبی افراد، هزینه‌هایی به سازمان تحمیل می‌شود که ناشی از نقص‌هایی است که در گذشته (هنگام عقد قرارداد) در طراحی سازمان وجود داشته است. بنابراین در طراحی هر سازمان سعی می‌شود سازوکاری برای سازمان‌دهی امور انتخاب شود که در آینده (پس از انعقاد قرارداد) برای سازمان، کمترین هزینه را ایجاد کند. این ایده، محور کاری اقتصاد هزینه مبادله است. ویلیامسون برای عملیاتی کردن این هدف بر پنج گام تأکید می‌کند که عبارت‌اند از: ۱. پذیرش مبادله به عنوان واحد تحلیل؛ ۲. مشخص کردن جزئی و ویژگی‌های مبادلات مختلف؛ ۳. بررسی ویژگی‌های ساختارهای سازمان‌دهی مختلف؛ ۴. ترازسازی تبعیض‌آمیز بین شیوه‌های بدیل سازمان‌دهی و مبادلات مختلف به نحوی که هزینه‌های مبادله حداقل شوند و ۵. آزمون تجربی فرضیه ترازسازی تبعیض‌آمیز به منزله دلالت‌های ابطال‌پذیر اقتصاد هزینه مبادله (نصیری‌اقدم، ۱۳۸۶).

۳ تعریف هزینه‌های مبادله برای اقتصاد ایران

همان‌طور که بیان شد در اقتصاد متعارف، هزینه مبادله یا نادیده گرفته می‌شود یا ناچیز انگاشته می‌شود، اما ویلیامسون بیان کرد دنیای واقع، آکنده از هزینه‌های مبادله است. با توجه به موارد گفته شده در بخش‌های قبلی هزینه‌های مبادله کاملاً تحت تأثیر محیط حاکم بر فضای مبادله است از این رو در ابتدا براساس مبانی نظری، هزینه‌های مبادله به این شکل تعریف شد که طرفین قرارداد برای کسب اطلاعات یا به دلیل عدم اجرای مفاد قرارداد از سوی طرف مقابل، یا به منظور نظارت و کنترل و اعمال قانونی قراردادهای و نقض قراردادهای هزینه‌هایی متحمل می‌شوند. براساس این تعریف شاخص‌هایی که در مطالعات داخلی و خارجی برای سنجش هزینه‌های مبادله مورد استفاده قرار گرفته شده؛ انتخاب و براساس روش تحقیق متناسب با شاخص‌های بومی برای اقتصاد ایران بررسی شده است.

۴ شاخص‌های ارزیابی هزینه‌های مبادله

برای آگاهی از وضعیت هزینه‌های مبادله در سطح کلان، اقتصاددانان از برخی شاخص‌های عمومی استفاده کرده‌اند که می‌توان نشانه‌ای از تغییرات هزینه مبادله باشد. بنابراین در این قسمت با توجه به مطالعات صورت گرفته مؤلفه‌های مؤثر بر هزینه مبادله معرفی و بررسی می‌شود. مؤلفه‌های مورد استفاده در این تحقیق از بین مؤلفه‌های مزبور و براساس نظر نخبگان انتخاب می‌شوند.

۴-۱ نرخ تورم

نرخ تورم، عامل مهم تأثیرگذار بر هزینه‌های مبادله است؛ زیرا عاملی مهم در هزینه، استفاده از پول به‌عنوان ابزار مبادله است. مطالعات در مورد هزینه‌های تورم بیان‌کننده آن است که تورم انتظاری، هزینه‌های مبادله را با کاهش سرمایه‌گذاری و تقاضا برای تراز حقیقی پول افزایش می‌دهد (Dowd, 1994: 7).

۴-۲ انحراف معیار نرخ تورم

انحراف معیار نرخ تورم یک شاخص عدم اطمینان تورم است که مجموعه‌ای اضافی از هزینه‌های مبادله را در فرایند مبادله تحمیل می‌کند و از نوسان‌های علائم قیمتی ناشی می‌شود که ضعف در نهادهای اجتماعی و توزیع مجدد ریسک را ایجاد می‌کند. همچنین تغییرپذیری بالای تورم مانع از پیش‌بینی و برنامه‌ریزی درست می‌شود و در نتیجه کارگزاران برای وارد شدن به فعالیت مبادلاتی بلندمدت تمایل کمتری دارند (Okun, 1975: 359).

۴-۳ شکاف نرخ بهره^۱

شکاف نرخ بهره، کارایی کل نظام مالی را منعکس می‌کند و جزء مهمی از هزینه دستیابی

۱. یکی از شاخص‌های ارزیابی نظام بانکی، تفاوت متوسط نرخ سود سپرده‌ها و نرخ سود تسهیلات یا همان شکاف نرخ بهره بانکی در عرضه و تقاضای سرمایه‌گذاری است.

به نظام مالی است. اگر این شکاف کم باشد، واسطه‌گری مالی به‌طور نسبی کاراست و قیمت انجام مبادلات پایین خواهد بود. اگر این شکاف زیاد باشد، هزینه بالای استفاده از نظام مالی به تخصیص ناکارآمد منابع منجر می‌شود به‌طوری که پس‌اندازکنندگان بالقوه، ارزشی کمتر از آنچه قرض‌گیرندگان به پرداخت آن مایل هستند بابت وجوه خود دریافت می‌کنند. کم شدن شکاف نرخ بهره می‌تواند آثار چشمگیری بر قیمت‌های هر نوع مبادله‌ای داشته باشد که با مدیریت ریسک، سرمایه‌گذاری‌ها و پس‌اندازها مرتبطاند (Eigen-Zucchi, 2001: 70).

۴-۴ میانگین نرخ‌های تعرفه

میانگین نرخ تعرفه از لحاظ بین‌المللی بخش مستقیم هزینه مبادله است. نرخ‌های تعرفه به‌عنوان شاخص خوبی از درجه باز بودن اقتصاد به کار می‌رود و بخش مهم هزینه‌های تجارت را تشکیل داده و به تعیین الگوهای تولید کمک می‌کند (Williamson and Masten, 1999).

۴-۵ هزینه ارتباطات

با اتخاذ مفهوم وسیعی از هزینه‌های مبادله به‌عنوان هزینه‌های هماهنگی، واضح است که هزینه ارتباطات، حمل‌ونقل و بارگیری برای تعیین سطح هزینه‌های مبادلات درست هستند. آسانی ارتباطات عامل مهمی برای اندازه بازار است. یک شاخص برای هزینه ارتباطات، هزینه تلفن محلی است. این عامل به‌طور تقریبی منعکس‌کننده هماهنگی‌های محلی و به‌کارگیری بخشی از قیمت استفاده از دیگر تکنولوژی‌هاست که می‌تواند هزینه مبادلات را کاهش دهند. ارتباطات شاخص مهم دیگری برای دسترسی به بازار گسترده، نرخ‌های بارگیری و حمل‌ونقل است (De soto, 2000: 80).

۴-۶ فساد اداری^۱

هزینه‌های مبادله کالاهای عمومی به فساد بستگی دارد. با برگشت به تعریف هزینه‌های

مبادله به‌عنوان هزینه‌های هماهنگی، می‌توان گفت به فعالیت مجموعه‌ای و توانایی و اعتبار کارمندان عمومی نیازمند است که ممکن است با فساد اداری همراه باشد. سازمان شفافیت بین‌الملل^۱ تعریفی از فساد را به‌عنوان «سوءاستفاده از قدرت عمومی برای کسب سود شخصی» ارائه می‌دهد. اگر کارمندان دولتی از موقعیت خود برای اهداف شخصی استفاده کنند، کیفیت کالاها عمومی و عرضه آن کالاها با زیان روبه‌رو می‌شوند و کار جمعی از بین خواهد رفت. بنابراین فساد بخشی از هزینه‌های مبادله است که از عمل جمعی ناشی می‌شود. فساد چرخ‌های تجارت را روان نمی‌کند، اما افراد را در فرایند فعالیت‌ها برای تفسیر ترجیحات شخصی به‌صورت عمل جمعی مؤثر، گول می‌زند (Transparency International Organization, 1997).

۴-۷ اندازه حمایت از حقوق مالکیت و دارایی

عامل نهادی دیگری که تأثیر زیادی بر هزینه‌های مبادله دارد، اندازه حمایت از حقوق مالکیت و دارایی است. حقوق مالکیت، دارایی‌ها را قابل تعویض می‌کند تا بتوان از آنها به‌عنوان وثیقه در افزایش دادن وام‌ها استفاده کرد. آنها تقسیم دارایی‌ها را میان تعداد زیادی از مالکان تسهیل می‌کنند. به توزیع اطلاعات کمک می‌کنند تا غریبه‌ها بتوانند با یکدیگر تجارت کنند و به‌طور خلاصه هزینه مبادلات را کاهش دهند (Demsetz, 1967: 347).

۴-۸ فرایند اجرای قراردادها

عامل دیگری که دقیقاً به حقوق دارایی‌ها مربوط می‌شود، اجرای قرارداد است. زمانی که عرضه‌کننده و تقاضاکننده از لحاظ بعد مسافتی فاصله بسیاری دارند، یک نفر باید ریسک حمل کالا را بپذیرد. زمانی که بیمه موجود باشد، به امید پرداخت غرامت - در صورتی که با احتمال مشخصی اتفاق بیفتد - زمینه انجام قراردادهای حمل‌ونقل فراهم می‌شود. در همه این

1. Transparency International Organization (TIO)

موارد، منافع حاصل از تجارت تشخیص داده نمی‌شود مگر اینکه گروه‌ها انتظار داشته باشند که قراردادهایی که آنها منعقد می‌کنند به انجام می‌رسد (Clague and et al., 1999: 186). بنابراین اجرای قرارداد یک بخش مهم قیمت داخل قرارداد مبادلات است. بدین منظور، کلاگ و همکاران، یک شاخص مقداری را با نگاه به بخشی از عرضه پول که خارج از نظام بانکی به صورت پول رایج نگهداری می‌شود، تعریف کرده که به آن پول پرقدرت قراردادی می‌گویند. عقیده بر آن است که در کشورهایی که مقدار زیادی پول نقد نگهداری می‌شود، پایداری به قرارداد ضعیف است، زیرا سپرده‌گذاران بیم آن را دارند که بانکداران با وجوه آنها فرار کنند. در مقابل وقتی قراردادها به خوبی اجرا می‌شود، مردم نسبت بالایی از پولشان را به شکل سپرده‌های بانکی نگهداری می‌کنند.

۴-۹ دسترسی به وام‌های غیربانکی (بازار غیررسمی)

با توجه به تفاوت فاحش نرخ‌های بهره، رجوع به بازارهای غیررسمی بیانگر مضیقه شدید مالی بنگاه‌های اقتصادی مراجعه‌کننده، عدم دسترسی به بازارهای مالی رسمی و یا حداقل عدم کفایت آن است. ضمن اینکه، گرفتن وام از بازارهای غیررسمی متضمن هزینه‌های بسیار زیادی است اما مقایسه وثیقه‌های درخواستی در بازار غیررسمی با بازار رسمی می‌تواند میزان سهولت دسترسی به بازارها را نشان دهد (رنانی، ۱۳۷۶: ۲۳).

۴-۱۰ دسترسی به وام‌های بانکی

عمده‌ترین شیوه‌های تأمین مالی بنگاه‌های کوچک وام‌های کوتاه‌مدت بانکی و خط اعتباری است و عدم دسترسی به این منابع، هزینه‌های مبادله تأمین وجوه مورد نیاز بنگاه را افزایش می‌دهد (نصیری‌اقدم، ۱۳۸۰: ۱۵).

۴-۱۱ تعداد نکول چک در بازار

مبادله اعتبار یکی از شیوه‌های تأمین مالی بنگاه‌های کوچک است که معمولاً با چک انجام

می‌شود. در ایران با توجه به فقدان بازارهای مالی کارآمد، این روش مهم‌ترین شیوه تأمین مالی بنگاه‌های کوچک و حتی متوسط است. اگر چک اعتباری که بنگاه از مشتری یا بنگاه دیگر دریافت کرده است برگشت بخورد، نقدینگی‌اش به شدت تحدید و فرایند تولیدش دچار اختلال می‌شود و حتی بنگاه از عهده تعهدات اعتباری خود نتواند برآید؛ یعنی چک‌هایی که خود بنگاه هم صادر کرده، برگشت بخورد و این اختلال بدون توقف در کل اقتصاد تسری یابد (همان، ۱۳۸۰: ۱۲).

۱۲-۴ سهم هزینه‌های امور عمومی در بودجه دولت

سهم هزینه‌های امور عمومی در بودجه دولت به تولید ناخالص داخلی می‌تواند بیانگر درصدی باشد که جامعه از مجموع هزینه‌های خود صرف کاهش ریسک، گسترش اطلاعات، ایجاد امنیت، حفاظت از حقوق مالکیت و ... می‌کند. بنابراین کاهش این نسبت می‌تواند نشانه‌ای از افزایش هزینه مبادله باشد (رنانی، ۱۳۷۶).

۱۳-۴ نسبت تعداد پرونده‌های مختومه به کل جمعیت

اگر نظام قضایی کشور به گونه‌ای باشد که دعاوی ثبت شده، به سرعت و با هزینه فرصتی معقول مورد رسیدگی قرار گیرند، افزایش جمعیت در برابر پرونده‌های مختومه در دستگاه قضایی کشور، نشانه‌ای از کاهش برخوردهای منفعتی و کاهش اختلاف در قراردادهاست و بنابراین نشانه‌ای از کاهش هزینه مبادله است (همان). همچنین بالا رفتن تعداد پرونده‌ها در نظام قضایی خودبه‌خود کارایی نظام قضایی را تحت تأثیر قرار می‌دهد و در صورت بروز اختلاف در معاملات، هزینه‌های احقاق حق افراد به دلیل طولانی شدن زمان دادرسی افزایش می‌یابد.

۱۴-۴ هزینه‌های جست‌وجو و اطلاعات

این گونه هزینه‌ها بیشتر شامل جست‌وجو برای تعیین محل عرضه کالا و خدمات در بازار و

نیز کسب اطلاع درباره کمترین قیمت است. هرچه اطلاعات بیشتر باشد، سایر هزینه‌های مبادله کاهش می‌یابند (شریف‌زادگان و ابوطالب‌پور، ۱۳۸۷: ۴).

۴-۱۵ هزینه قانونگذاری و اعمال قانون

هزینه‌هایی که برای اطمینان از تبعیت طرف مقابل از مفاد قرارداد و انجام عکس‌العمل مناسب در صورت عدم تبعیت شامل می‌شود (همان).

۴-۱۶ آزادی اقتصادی

آزادی اقتصادی با عناصری مانند آزادی رقابت، مبادلات داوطلبانه و حقوق مالکیت می‌تواند هزینه مبادله را از طریق تقلیل محدودیت‌های بیرونی کاهش دهد، چراکه در هر جامعه، زمانی نهادها می‌توانند باعث کاهش هزینه مبادله شوند که دو نقش عمده «نظارت بر کاستی‌ها و صرفه‌جویی در اطلاعات از طریق نظام ارتباطی مناسب» و «ایجاد مشوق‌های لازم برای اجرای مجازات توسط افرادی که به این کار خوانده می‌شوند» را فراهم آورند (صامتی و دیگران، ۱۳۸۹: ۱۱).

۵ استانداردهای شاخص‌ها

شاخص‌های مختلفی برای ارزیابی هزینه‌های مبادله از سوی پژوهشگران معرفی شده است، اما باید توجه داشت که برای تحلیل هزینه‌های مبادله در هر جامعه، به ویژگی‌های آن نیز توجه شود. روش‌های مختلفی برای رسیدن به توافق در خصوص شاخص‌ها وجود دارد که در این مطالعه به اجماع در خصوص انتخاب بهترین شاخص متناسب با ایران از روش دلفی استفاده شده است. به کارگیری روش دلفی عمدتاً با هدف کشف ایده‌های خلاقانه و قابل اطمینان یا تهیه اطلاعاتی مناسب برای تصمیم‌گیری است. روش دلفی فرایندی ساختاریافته برای جمع‌آوری و طبقه‌بندی دانش موجود در نزد گروهی از کارشناسان و خبرگان است

که با توزیع پرسش‌نامه‌هایی در بین این افراد و بازخورد کنترل شده پاسخ‌ها و نظرات دریافتی صورت می‌گیرد (Adler and Ziglio, 1996).

۵-۱ روش دلفی

اساس و پایه روش دلفی بر این است که نظر متخصصان هر حوزه علمی در مورد پیش‌بینی آینده، بهترین نظر است. بنابراین برخلاف روش‌های تحقیق پیمایشی، اعتبار روش دلفی نه به تعداد شرکت‌کنندگان در تحقیق که به اعتبار علمی متخصصان شرکت‌کننده در پژوهش بستگی دارد. شرکت‌کنندگان در تحقیق دلفی از پنج تا پنجاه نفر را شامل می‌شوند (حدداقل تعداد شرکت‌کنندگان به چگونگی طراحی روش تحقیق بستگی دارد). در این روش، هیئت (پانل‌هایی) از متخصصان تشکیل می‌شود که تعامل بین اعضا را رئیس یا ناظر هیئت انجام می‌دهد. ارتباطات داخلی شرکت‌کنندگان به صورت ناشناس بوده و نظرها، پیش‌بینی‌ها و تمایلات به ارائه‌دهندگان آنها منتسب نمی‌شود. انتشار این اطلاعات بدون اعلام هویت ارائه‌دهندگان صورت می‌گیرد.

۵-۲ مراحل انجام روش دلفی

- تشکیل تیم اجرا و نظارت بر انجام دلفی،
- انتخاب یک یا چند هیئت (پانل) برای شرکت در فعالیت‌ها که اعضای آنها معمولاً متخصصان و خبرگان حوزه تحقیق هستند،
- راه‌اندازی فعالیت‌های تنظیم پرسش‌نامه برای دور اول،
- بررسی پرسش‌نامه از نظر نوشتاری (رفع ابهامات استنباطی و ...)،
- ارسال اولین پرسش‌نامه به اعضای هیئت‌ها،
- تجزیه و تحلیل پاسخ‌های رسیده در دور اول،
- آماده کردن پرسش‌نامه دور دوم (با بازنگری‌های مورد نیاز)،

- ارسال پرسش‌نامه دور دوم برای اعضای هیئت‌ها،
- تجزیه و تحلیل پاسخ‌های رسیده در دور دوم،
- آماده‌سازی گزارش از سوی تیم تحلیلگر.

۳-۵ اجرای روش دلفی در تعیین شاخص‌های برآورد هزینه‌های مبادله در ایران در مرحله اول پس از بررسی مطالعات داخلی و خارجی، تعداد ۲۲ شاخص انتخاب و برای شور به گروه پانل معرفی شدند (پیوست ۱).^۱ درخصوص انتخاب گروه پانل سعی شده که انتخاب از بین اعضای هیئت علمی دانشگاه‌های کشور و پژوهشگرانی انجام شود که درخصوص هزینه‌های مبادله و موضوعات مرتبط به آن مطالعه‌ای داشتند (تعداد افراد پانل سی نفر بوده است).

در مرحله اول پس از ارسال پرسش‌نامه‌ها به استادان دانشگاه و جمع‌آوری آنها، جواب‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفتند و با توجه به امتیازدهی به شاخص‌ها و محاسبه میانگین وزنی امتیازات آنها، پانزده شاخص که میانگین وزنی بالاتری داشتند برای مرحله دوم آماده‌سازی و دوباره به شور گذاشته شدند (پیوست ۲). در نهایت تعداد هفت شاخص که بالاترین امتیاز را داشتند برای برآورد هزینه‌های مبادله انتخاب شدند که شامل این موارد است: شاخص اندازه دولت، نسبت تعداد پرونده‌های مختومه در دادگاه‌های عمومی، شاخص حاکمیت قانون (قانون‌مداری)، شاخص فساد اداری، شاخص صدور چک‌های بلامحل، شاخص نسبت بودجه عمومی به کل بودجه دولت و شاخص نرخ تورم.

۶ وضعیت شاخص‌های منتخب برای ارزیابی هزینه‌های مبادله در اقتصاد ایران

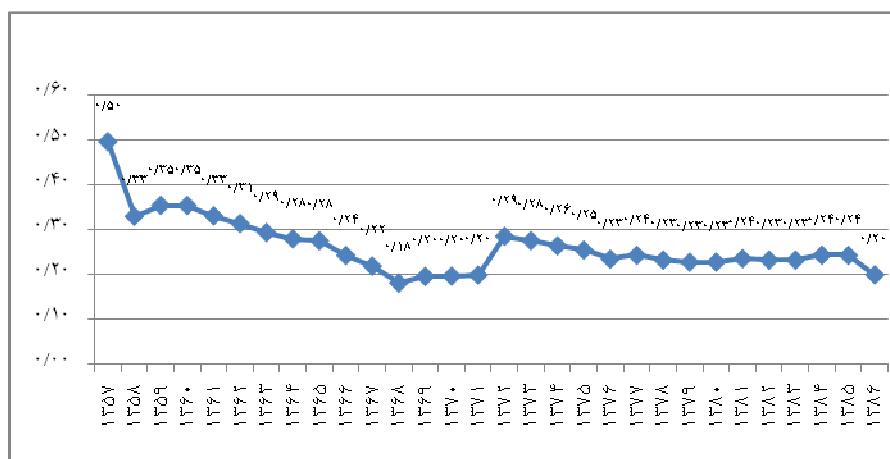
۶-۱ شاخص اندازه دولت

برای سنجش اندازه دولت، نسبت هزینه‌های مصرفی و عمرانی دولت به تولید ناخالص

۱. این نظرسنجی در تابستان سال ۱۳۹۰ انجام شده است.

سنجش و تحلیل هزینه‌های مبادله در اقتصاد ایران ۲۳

داخلی به قیمت جاری در نظر گرفته شده که براساس تعریف ارائه شده در نمودار ۱ آمده است. اندازه دولت براساس این تعریف تا سال ۱۳۶۸ روند نزولی داشته و از آن تا سال ۱۳۷۲ روند افزایشی و سپس از سال ۱۳۷۲ تا ۱۳۸۶ با تغییرات کمی در نوسان بوده است.

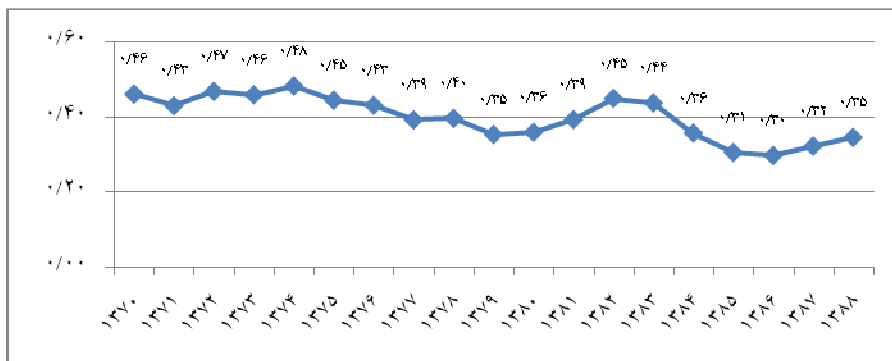

مأخذ: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.

نمودار ۱ روند اندازه دولت

۲-۶ شاخص نسبت هزینه‌های دولت در امور عمومی

برای محاسبه شاخص نسبت هزینه‌های دولت در امور عمومی شاخص نسبت بودجه امور عمومی به کل بودجه کشور محاسبه شده و در نمودار ۲ نشان داده شده است. براساس این نمودار تا سال ۱۳۷۴ روند افزایشی بوده و در بازه زمانی ۱۳۷۴ تا ۱۳۷۹ این نسبت کاهش یافته ولی از سال ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۲ روند افزایشی بوده و دوباره تا سال ۱۳۸۶ روند کاهشی داشته است و سپس از آن سال به بعد این نسبت دوباره افزایش یافته است.

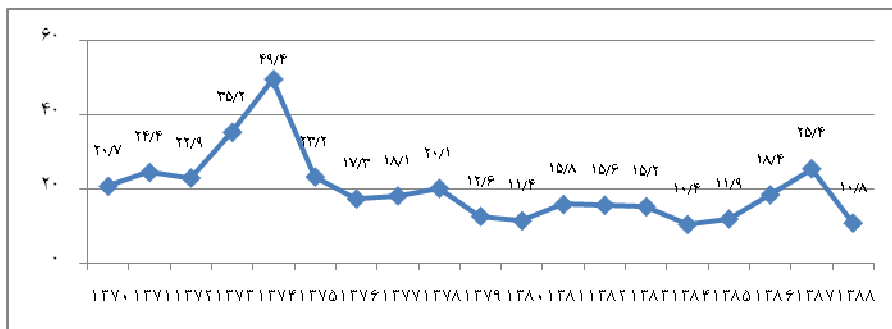

مأخذ: سالنامه آماری مرکز آمار.

نمودار ۲ روند نسبت امور عمومی

۳-۶ شاخص نرخ تورم

نرخ تورم برحسب شاخص قیمت مصرف کننده بانک مرکزی محاسبه و در نمودار ۳ نشان داده شده است. بالاترین نرخ تورم در دوره ۱۳۷۰-۱۳۸۸ در سال ۱۳۷۴ با نرخ ۴۹/۴ درصد و کمترین آن به سال ۱۳۸۴ با نرخ تورم ۱۰/۴ درصد بوده است.

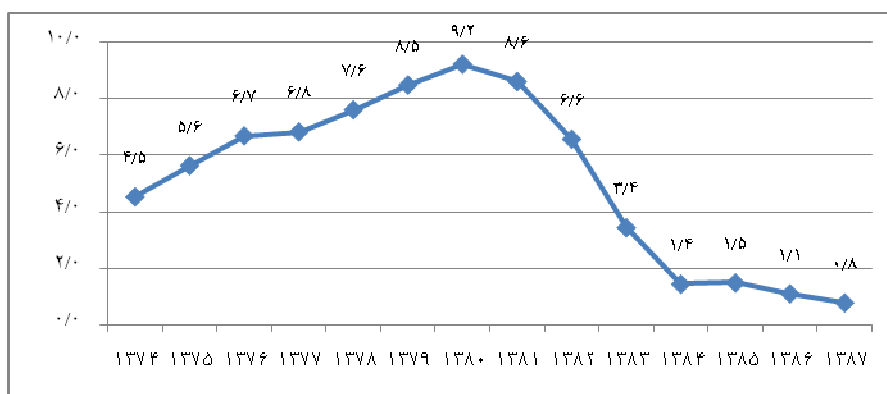

مأخذ: همان.

نمودار ۳ روند نرخ تورم

۶-۴ شاخص سرانه صدور چک بلامحل

سرانه صدور چک بلامحل از نسبت تعداد پرونده‌های مختومه این امر در دادگاه‌های عمومی به کل جمعیت محاسبه شده است. از سال ۱۳۷۴ تا سال ۱۳۸۰ روند این شاخص افزایشی بوده و از سال ۱۳۸۱ به بعد روند با شیب تندی کاهش یافته است شاید یکی از مهم‌ترین دلایل کاهش این شاخص فعال شدن شوراهای حل اختلاف است که تلاش دارد با مشارکت دادن مردم در حل و فصل اختلافات، تعداد پرونده‌های وارده به دادگاه‌ها را کاهش دهد. همین مسئله می‌تواند در افزایش بهره‌وری سیستم قضایی کمک کند و هزینه‌های مبادله را کاهش دهد.

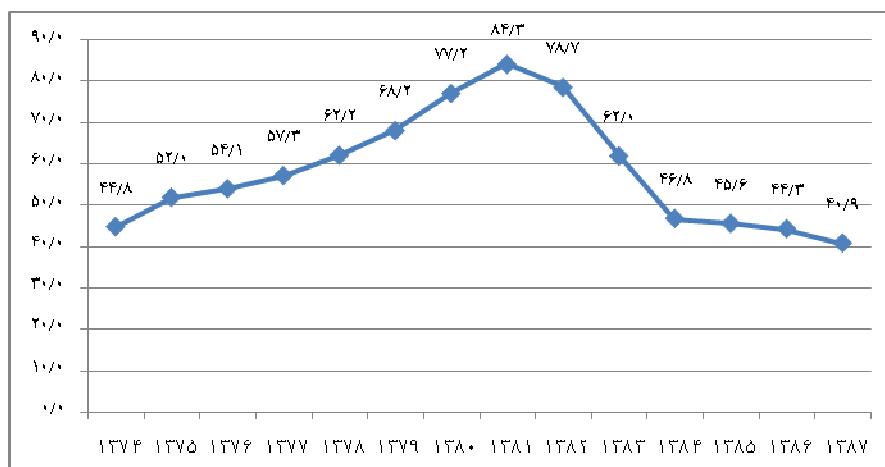

مأخذ: همان.

نمودار ۴ روند سرانه صدور چک بلامحل

۶-۵ شاخص سرانه تعداد پرونده‌های مختومه

برای محاسبه شاخص سرانه تعداد پرونده‌های مختومه در دادگاه‌های عمومی هر سال به کل جمعیت تقسیم شده است. این شاخص همانند شاخص سرانه صدور چک بلامحل از سال ۱۳۸۱ روند کاهشی داشته است (نمودار ۵).

مأخذ: همان.

نمودار ۵ روند سرانه تعداد پرونده‌های مختومه

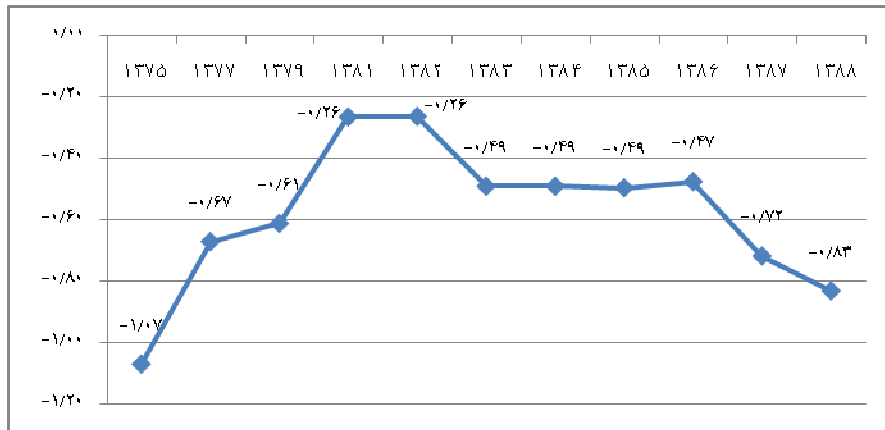
۶-۶ شاخص فساد و حاکمیت قانون

بانک جهانی از سال ۱۹۹۶ مقوله‌ای را با عنوان حکمرانی خوب مطرح کرده و برای محاسبه این شاخص از ۶ نماگر (پاسخ‌گویی، ثبات سیاسی، اثربخشی دولت، کیفیت مقررات دولت و نظام اداری، حاکمیت قانون و توانایی دولت در کنترل فساد) بهره گرفته است.

این شاخص ترکیبی از ۲۵ منبع مختلف است. این نماگرها از دو روش «نظرخواهی از متخصصان» و «پیمایش و برآورد» محاسبه می‌شوند و از سه منبع کسب و کار تجاری، سازمان‌های غیردولتی و نهادهای دولتی کشورها اطلاعاتی تهیه می‌کند، البته درخصوص این شاخص به‌رغم نقاط مثبت دارای انتقادهایی هم است از جمله اینکه نهادهایی که آمار این شاخص را جمع‌آوری می‌کنند در تعدادی از کشورها نمایندگی ندارند و همین عامل شاید موجب تورش نتایج شود، اما با توجه به اینکه برای مقوله فساد و همچنین قانون‌پذیری معتبرترین شاخص شاید همین آمار بانک جهانی است بنابراین در این مطالعه از آن استفاده

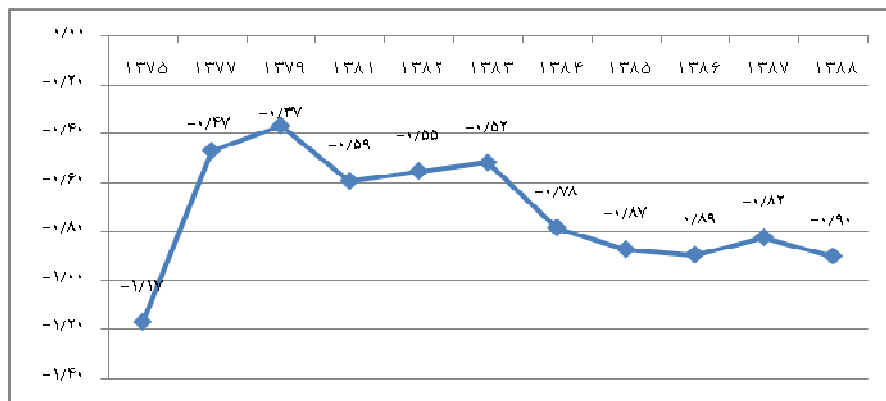
سنجش و تحلیل هزینه‌های مبادله در اقتصاد ایران ۲۷

شده است (نمودارهای ۶ و ۷). در روش سنجش بانک جهانی برای هر شاخص از ۲/۵ تا ۲/۵- بهترین تا بدترین وضعیت را بیان می‌کند.

Source: <http://info.world.org/governance/wgi/mc-countries>.

نمودار ۶ روند سطح فساد

Source: Ibid.

نمودار ۷ روند شاخص حاکمیت قانون

۷ برآورد هزینه‌های مبادله

برای برآورد شاخص هزینه مبادله ابتدا جهت یکسان‌سازی واحد اندازه‌گیری، شاخص‌های مورد نظر استانداردسازی می‌شوند که برای استانداردسازی هر یک از متغیرها از رابطه زیر استفاده شده است (عزتی و دهقان، ۱۳۸۷: ۹۷):

$$(X_i - \text{Min}(X_i)) \div ((\text{Max}(X_i) - \text{Min}(X_i)))$$

تفاضل مقدار متغیر در هر سال از کمترین مقدار آن متغیر طی دوره مورد بررسی در صورت کسر و تفاضل بیشترین و کمترین مقدار آن در مخرج کسر قرار دارد. برای ترکیب شاخص‌ها از مدل زیر استفاده شده است. با توجه به اینکه گروه پانل به شاخص‌های پیشنهادی امتیازات نزدیک به هم داده‌اند بنابراین تمام شاخص‌ها با ضرایب یکسان در مدل آورده شده‌اند:

$$\text{transaction cost} = x_1 - x_2 + x_3 + x_4 + x_5 - x_6 + x_7$$

x_1 = شاخص اندازه دولت،

x_2 = شاخص حاکمیت قانون،

x_3 = شاخص فساد،

x_4 = شاخص سرانه پرونده‌های مختومه در دادگاه‌های عمومی،

x_5 = شاخص سرانه صدور چک‌های بلامحل،

x_6 = شاخص نسبت بودجه عمومی به کل بودجه دولت،

x_7 = شاخص نرخ تورم،

transaction cost = شاخص هزینه مبادله.

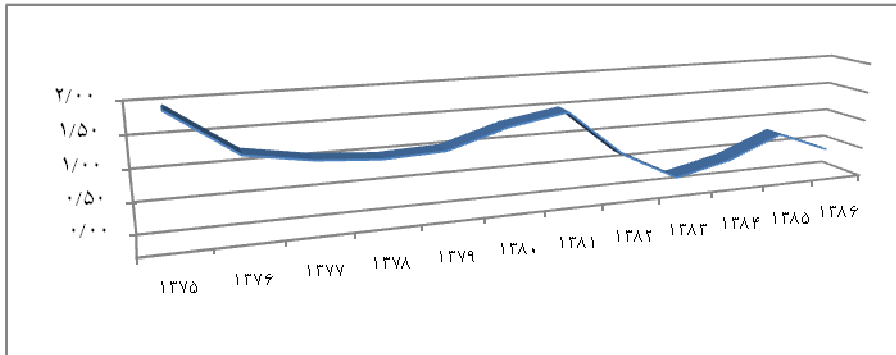
شاخص‌های «حاکمیت قانون» و «نسبت بودجه عمومی به کل بودجه دولت» موجب کاهش هزینه‌های مبادله می‌شوند بنابراین به صورت منفی آورده شده‌اند. در جدول ۱ نتیجه مدل و همچنین روند شاخص‌های استاندارد شده نشان داده شده، البته به دلیل محدودیت آمار روند هزینه‌های مبادله تا سال ۱۳۸۶ برآورد شده است. روند

سنجش و تحلیل هزینه‌های مبادله در اقتصاد ایران ۲۹

هزینه مبادله همان‌طور که نمودار ۸ نشان می‌دهد از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۹ کاهش و از سال ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۱ افزایش و از سال ۱۳۸۵ دوباره کاهش داشته است.

جدول ۱ روند متغیرهای استاندارد شده و شاخص برآوردی

سال	سرانه تعداد پرونده‌ها	سرانه صدور چک بلامحل	شاخص کنترل فساد	حاکمیت قانون	نسبت بودجه عمومی به کل بودجه	شاخص اندازه دولت	نرخ تورم	هزینه مبادله
۱۳۷۵	۰/۲۶	۰/۵۸	۱/۰۰	۰/۰۰	۰/۸۱	۰/۶۱	۰/۳۳	۱/۹۶
۱۳۷۶	۰/۳۰	۰/۷۰	۰/۷۵	۰/۳۴	۰/۷۳	۰/۳۸	۰/۱۸	۱/۲۴
۱۳۷۷	۰/۳۸	۰/۷۲	۰/۵۱	۰/۶۹	۰/۵۲	۰/۴۸	۰/۲۰	۱/۰۷
۱۳۷۸	۰/۴۹	۰/۸۱	۰/۴۷	۰/۸۴	۰/۵۴	۰/۳۶	۰/۲۵	۰/۹۹
۱۳۷۹	۰/۶۳	۰/۹۱	۰/۴۳	۱/۰۰	۰/۳۰	۰/۳۱	۰/۰۶	۱/۰۴
۱۳۸۰	۰/۸۴	۱/۰۰	۰/۲۲	۰/۷۲	۰/۳۳	۰/۳۱	۰/۰۳	۱/۳۳
۱۳۸۱	۱/۰۰	۰/۹۳	۰/۰۰	۰/۴۵	۰/۵۲	۰/۴۰	۰/۱۴	۱/۴۹
۱۳۸۲	۰/۸۷	۰/۶۹	۰/۰۰	۰/۵۱	۰/۸۴	۰/۳۶	۰/۱۳	۰/۷۰
۱۳۸۳	۰/۴۹	۰/۳۱	۰/۲۸	۰/۵۸	۰/۷۷	۰/۳۶	۰/۱۲	۰/۲۲
۱۳۸۴	۰/۱۴	۰/۰۸	۰/۲۸	۰/۲۳	۰/۳۲	۰/۴۸	۰/۰۰	۰/۴۳
۱۳۸۵	۰/۱۱	۰/۰۸	۰/۲۹	۰/۱۶	۰/۰۴	۰/۴۷	۰/۰۴	۰/۸۰
۱۳۸۶	۰/۰۸	۰/۰۴	۰/۲۶	۰/۱۴	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۲۱	۰/۴۵
۱۳۸۷	۰/۰۰	۰/۰۰	۰/۵۶	۰/۱۹	۰/۱۳		۰/۳۸	-
۱۳۸۸			۰/۷۰	۰/۱۴	۰/۲۶		۰/۰۱	-

نمودار ۸ روند هزینه مبادله

۸ جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

همان‌طور که گفته شد هزینه‌های مبادله دربرگیرنده هزینه‌های کسب اطلاعات درباره فروشنده، خریدار و کیفیت کالا یا خدمتی که مبادله می‌شود، هزینه عقد قرارداد و نظارت بر عملکرد طرف دیگر و از همه مهم‌تر هزینه‌های مربوط به تعریف حقوق مالکیت و تضمین اعمال این حقوق است.

برای ارزیابی کمی هزینه‌های مبادله محققان داخلی و خارجی شاخص‌های مختلفی استفاده می‌کنند که مهم‌ترین آنها را می‌توان موارد ذیل نام برد: نرخ تورم، نوسانات نرخ تورم، اسپرید نرخ بهره میانگین نرخ تعرفه، عوامل ارتباطی، فساد اداری، اندازه حمایت از حقوق مالکیت و دارایی اجرای قراردادها، دسترسی به وام‌های غیربانکی (بازار غیررسمی)، دسترسی به اعتبارات خرد، تعداد چک‌های برگشتی، سهم هزینه‌های امور عمومی در بودجه دولت، نسبت تعداد پرونده‌های مختومه به کل جمعیت و آزادی اقتصادی.

در این مقاله، ۲۲ شاخص که برگرفته از مطالعات پیشین بودند برای سنجش هزینه‌های مبادله در سطح کلان پیشنهاد شد که از روش دلفی و استفاده از نظر نخبگان هفت شاخص

_____ سنجش و تحلیل هزینه‌های مبادله در اقتصاد ایران ۳۱

انتخاب شد که پس از استانداردسازی و یکسان‌سازی واحد سنجش آنها، شاخص هزینه مبادله برای اقتصاد ایران در دوره زمانی ۱۳۸۶-۱۳۷۴ برآورد شد. به طوری که از سال ۱۳۷۵ تا ۱۳۷۹ روند هزینه‌های مبادله رو به کاهش، از سال ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۱ روند افزایشی و از سال ۱۳۸۵ دوباره روند کاهشی داشته است. براساس این مطالعه عواملی همچون فساد و نرخ تورم هزینه‌های مبادله را در این دوره افزایش دادند و وضعیت پرونده‌ها و اندازه دولت موجب کاهش آن شدند، البته همان‌طور که گفته شد درخصوص ماهیت هزینه‌های مبادله تفاوت دیدگاه وجود دارد و فقط در چارچوب شاخص‌های انتخابی معنا پیدا می‌کند و با توجه به این شاخص‌های انتخابی ادعاهای خود را نسبت به هزینه‌های مبادله اعلام می‌کند.

پیوست‌ها

پیوست (۱) پرسش‌نامه مرحله اول

استاد گرانقدر

با سلام و عرض ادب

همان‌طور که مستحضر هستید در تئوری مرسوم اقتصاد، هزینه مبادله یا نادیده گرفته می‌شود یا ناچیز انگاشته می‌شود، اما دنیای واقع، آکنده از هزینه‌های مبادله است. هزینه‌های مبادله، هزینه‌هایی است که طرفین قرارداد برای کسب اطلاعات، یا به‌خاطر عدم اجرای مفاد قرارداد از سوی طرف مقابل، یا به‌منظور نظارت و کنترل و اعمال قانونی قراردادها متحمل می‌شوند با توجه به اهمیت موضوع هزینه‌های مبادله، تلاش شده است که جهت سنجش آن مهم‌ترین عوامل مؤثر بر سطح هزینه‌های مبادله در سطح کلان از مطالعات پیشین احصا شود. لذا خواهشمند است که با توجه به درجه تأثیرگذاری هر کدام از موارد بر روی هزینه‌های مبادله در سطح کلان کشور از بین عدد ۰ تا ۱۰۰ به هر کدام از موارد یک امتیازی داده شود (بعضی از موارد تأثیر مثبت دارند و بعضی دیگر تأثیر منفی، در این پیمایش جهت رابطه مهم نیست).

ردیف	شاخص	امتیاز مرحله اول
۱	نرخ تورم	
۲	انحراف معیار تورم	
۳	میانگین نرخ‌های تعرفه	
۴	اسپریل نرخ بهره (تفاوت میانگین نرخ سود تسهیلات و سپرده)	
۵	نرخ بی‌سوادی	
۶	میزان فساد اداری	
۷	درجه قانون‌پذیری	
۸	تعداد چک برگشتی	

امتیاز مرحله اول	شاخص	ردیف
	نسبت هزینه‌های دولت در امور عمومی (جهت حفظ امنیت و دفاع از حقوق مالکیت و ...)	۹
	نسبت تعداد پرونده‌های وارده به دادگاه‌ها به جمعیت	۱۰
	شاخص آزادی اقتصادی	۱۱
	اندازه دولت	۱۲
	دسترسی به پول قوی	۱۳
	حجم تجارت خارجی	۱۴
	حجم اقتصاد غیررسمی	۱۵
	اختلاف متوسط نرخ بهره بازار غیرمشکل پولی و متوسط نرخ بهره بازار مشکل پولی	۱۶
	موانع تجاری قانونی	۱۷
	نرخ رشد سرمایه‌گذاری بخش خصوصی در کشور	۱۸
	کسری بودجه دولت	۱۹
	روند خصوصی‌سازی در کشور	۲۰
	عدم تقارن اطلاعات	۲۱
	گسترش دولت الکترونیک	۲۲

پیوست ۲) پرسش‌نامه مرحله دوم

امتیاز مرحله دوم	شاخص	ردیف
	فساد اداری	۱
	نسبت تعداد پرونده‌های وارده به دادگاه‌ها به جمعیت	۲
	تعداد چک برگشتی	۳
	نسبت هزینه‌های دولت در امور عمومی (جهت حفظ امنیت و دفاع از حقوق مالکیت و ...)	۴
	نرخ تورم	۵
	اندازه دولت	۶
	درجه قانون‌پذیری	۷
	انحراف معیار تورم	۸
	حجم اقتصاد غیررسمی	۹
	شاخص آزادی اقتصادی	۱۰
	موانع تجاری قانونی	۱۱
	میانگین نرخ‌های تعرفه	۱۲
	عدم تقارن اطلاعاتی	۱۳
	اختلاف متوسط نرخ بهره بازار غیرمتشکل پولی و متوسط نرخ بهره بازار متشکل پولی	۱۴
	اسپرید نرخ بهره (تفاوت میانگین نرخ سود تسهیلات و سپرده)	۱۵

منابع و مأخذ

۱. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، بانک اطلاعات سری‌های زمانی اقتصادی، <http://tsd.cbi.ir>.
۲. حسینی، سیدصفدر و محمد خالدی (۱۳۸۴). «ارزیابی هزینه مبادله تأمین اعتبارات کشاورزی برنج کاران استان مازندران»، علوم و صنایع کشاورزی، ۱۹(۱).
۳. رنایی، محسن (۱۳۷۶). «بازار یا نابازار؟»، انتشارات سازمان برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی - اجتماعی.
۴. سازمان مطالعات مدیریت بهبود و تحول (بهار ۱۳۹۰). «الگوی برای تناسب کارکردهای مدیریت منابع انسانی براساس تلفیق نظریه هزینه مبادله و رویکرد بازارهای داخلی»، ۲۰(۶۳).
۵. سالنامه آماری مرکز آمار ایران (۱۳۸۹).
۶. صامتی، مرتضی، مجید صامتی و ابوالفضل جنتی مشکانی (۱۳۸۳). «بررسی نقش هزینه مبادله بر تورم رکودی در ایران»، دو فصلنامه جستارهای اقتصادی، ش ۱.
۷. صامتی، مرتضی، مرضیه گوگردچیان و احمد گوگردچیان (۱۳۸۹). «تحلیل تنوریک و تجربی تأثیر آزادی اقتصادی بر هزینه مبادله مطالعه موردی کشورهای OECD»، پژوهشنامه اقتصادی، ۱۰(۲).
۸. سیدنقوی، میرعلی (۱۳۸۹). «الگوی برای تناسب کارکردهای مدیریت منابع انسانی براساس تلفیق نظریه هزینه مبادله و رویکرد بازارهای داخلی سازمان»، مطالعات مدیریت بهبود و تحول، ش ۶۳.
۹. شریف‌زادگان، محمدحسین و علی ابوطالب‌پور (۱۳۸۷). «کاهش هزینه مبادله توسط برنامه‌ریزی فضایی، برای بهینه‌سازی مراکز خدمات شهری (نمونه موردی میدین میوه و تره‌بار منطقه ۵ تهران)»، تحقیقات اقتصادی، ۴۳(۸۳).
۱۰. صابری‌نمین، مهتاب (۱۳۷۹). «بررسی علل ایجاد هزینه‌های مبادله از دیدگاه اقتصاد نهاد‌گرای جدید»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد اقتصاد، دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران.
۱۱. طاهری، سیدمحمود (۱۳۷۸). «آشنایی با نظریه مجموعه‌های فازی»، مشهد، جهاد دانشگاهی مشهد.
۱۲. عزتی، مرتضی و محمدعلی دهقان (۱۳۸۷). «امنیت اقتصادی در ایران»، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۱۳. کامجو، کامران و مجید شمس (۱۳۷۶). «شناخت هزینه‌های معاملاتی و بررسی چگونگی کاهش آنها در یک بنگاه تولیدی، مورد شرکت پشم شیشه ایران»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، سازمان مدیریت صنعتی.
۱۴. کوز، رونالد اچ. (۱۳۷۶). «ماهیت بنگاه»، ترجمه محمد ارجمند، تهران، فرهنگ و تعاون.
۱۵. کریمی، زهرا (۱۳۷۹). «بررسی تأثیر هزینه‌های مبادله بر بازار کار»، رساله دکتری، دانشکده اقتصاد، دانشگاه علامه طباطبائی.

۱۶. مهدوی، ابوالقاسم و علی نصیری اقدم (۱۳۹۰). «عوامل موثر بر انتخاب کانال صادراتی فرش دستباف از منظر اقتصاد هزینه مبادله»، *تحقیقات اقتصادی*، ۴۵(۹۷).
۱۷. نصیری اقدم، علی (۱۳۸۰). «هزینه مبادله تأمین مالی بنگاه‌های تولید - ساخت (مطالعه موردی ۴۰ بنگاه کوچک)»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده اقتصاد، دانشگاه تهران.
۱۸. _____ (۱۳۸۵). «اقتصاد هزینه مبادله»، *جستارهای اقتصادی*، ۳(۵).
۱۹. _____ (۱۳۸۶). «کاستی‌های اقتصاد هزینه مبادله»، فصلنامه *تحقیقات اقتصادی*، ش ۸۰.
۲۰. نصیری اقدم، علی و الیاس نادران (۱۳۸۵). «هزینه مبادله تأمین مالی بنگاه‌های تولید - ساخت (مطالعه موردی ۴۰ بنگاه کوچک)»، *تحقیقات اقتصادی*، ش ۷۴.
۲۱. نورث، داگلاس سی. (۱۳۷۴). «عملکرد اقتصادی در طول زمان»، ترجمه موسی غنی‌نژاد، *برنامه و توسعه*، دوره ۲، ش ۱۱.
۲۲. _____ (۱۳۷۷). *نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی*، ترجمه محمدرضا معینی، تهران، انتشارات سازمان برنامه و بودجه.
۲۳. وفایی یگانه، رضا (۱۳۸۷). «برآورد روند هزینه‌های مبادله در ایران با رویکرد منطق فازی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مفید قم.
۲۴. ویلیامسون، الیور ای. (۱۳۸۱). «اقتصاد نهادگرایی جدید، دستاوردهای گذشته و نگاهی به فرارو»، ترجمه محمود متوسلی، *برنامه و بودجه*، ش ۷۳.
25. Adler, M. and E. Ziglio (1996). *Gazing the Oracle: The Delphi Method and its Application to Social Policy and Public Health*, London, Kingsley Publishers.
26. Argyres, N. and Do Bigelow (2006). "Transaction Costs Matter at all Stages of the Industry?".
27. Cheung, Steven (1981). "The Transaction Costs Paradigm", *Economic Inquiry*.
28. _____ (1983). "The Contractual Nature of the Firm", *Journal of Law and Economics*, Vol. 26.
29. Clague, Christopher, Philip Keefer, Stephen Kanack and Maner Olson (1999). "Contractintensive Money: Contract Enforcement, Property Rights and Economic", *Journal of Economic Growth*, Vol. 4.
30. Coase R. H. (1937). "The Nature of the Firm, *Economica*", *New Series*, Vol. 4, No. 16.
31. _____ (1992). "The Institutional Structure of Production", *American Economic Review*, No. 82.
32. De Soto, Hernando (2000). *The Mystery- Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Every Where Else*, New York, Basic Books.

33. Demsetz, Harold (1967). "Papers and Proceedings of the Seventy-ninth Annual Meeting of the American Economic Association", *The American Economic Review*, Vol. 57, No. 2.
34. Dowd, Kevin (1994). "The Cose of Inflation and Disinflaaation", *The Cato Journal*, Vol. 14, No. 2.
35. Eigen-zucchi, Christian (2001). "The Measurement of Transations Cost", A Thesis Submitted to the Graduate Faculty of George Mason University in Partial Fullment of the Requirements for the Degree of Doctor Philosophy Economics.
36. Fraser Institute (2006). *Economic Freedom of the World*.
37. Furubotn, Eirik and Rudolf Richter (1997). *Institutions and Economic Theory: The Contribution of the New Institutional Economics*, Ann Arbor, University of Michigan Press.
38. Khan, M. (1995). State Failure in Weak States: *A Critique of New Institutional Explanations*, In J. Harris, J. Hunter and C. Lewis (eds.), *The New Institutional Economics and Third World Development*, London, Routledge.
39. Love, J. H. and S. Roper (2005). "Economists Perception Versus Decision: an Experiment in Transaction Cost Analysis", *Cambridge Journal of Economics*, Vol. 29 (1).
40. McCann Laura, Bonnie Colby, K. William Easter, Alexander Kasterine, K. V. Kuperane (2005). "Analysis Transaction Cost Measurement for Evaluating Environmental Policies", *Ecological Economics* 52.
41. Maria E. Maher (1997). "Transaction Cost Economic and Contractual Relations", *Cambridge Jornal of Economics*, Vol. 21.
42. Nabli, Mustapha K. and Jeffrey Nugent (1989). "The New Institutional Economics and Applicability to Develooment", *World Development*, Vol. 17 (9).
43. Okun, A. M. (1975). "Inflation: Its Mechanics and Welfare Costs", *Brookings papers on Economic Activity*, Vol. 2.
44. Phillis, Y. A. and Andriantiatsaholiniaina L. A. (2001). "Sustainability: an Ill-defined Concept and its Assessment Using Fuzzy Logic", *Ecological Economics*, Vol. 37(3).
45. Pratten, S. (1997). "The Nature of Transaction Costs Economics", *Journal of Economic Issues*, Vol. 31, No. 3.
46. Transparency International Organization (1997). *The Fight Against Corruption: Is the Tide Now Turning?*, Fraud and the African Renaissance, Kampala: UMU Press.
47. Whinston D. C. (2001). "Assessing the Rights and Transaction Cost Theories of Firm Scope", *The Scope of the Firm*, Vol. 91(2).
48. Williamson, Oliver E. and Scott E.Masten (eds) (1999). "The Economics of Transaction Costs", *An Elgar Critical Writing Reader*, Vol. II.
49. Williamson, Oliver E. and S. G. Winter (eds.) (1991). *The Nature of the Firm: Origins, Evolution and Development*, Oxford, Oxford University Press.

